

**СЕЛЯНСТВО УМАНЬСЬКОГО ПОВІТУ XIX
– ПОЧАТКУ XX СТ.: ІМПЕРСЬКИЙ ПЕРІОД
ДОСЛІДЖЕННЯ**

**THE PEASANTS OF UMAN DISTRICT IN THE
19TH – EARLY 20TH CENTURIES: THE EMPIRE
RESEARCH PERIOD**

Тацієнко Н. Л.,

викладач кафедри історії України
Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини (Умань, Україна),

e-mail: tatsiyenko_natalia@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7872-9008>

Tatsiyenko N. L.,

Lecturer of History of Ukraine Chair,
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical
University

(Uman, Ukraine),

e-mail: tatsiyenko_natalia@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7872-9008>

У статті систематизовані основні здобутки історіографії імперського періоду та джерел історії селянства Київської губернії, зокрема Уманського повіту XIX – початку XX ст. З'ясовано, що для імперського періоду дослідження характерним було висвітлення проблем територіально-адміністративного, соціально-економічного, культурного розвитку земель регіону та видання ґрунтовних статистичних розвідок з найпродуктивніших галузей господарства імперії. До основних опублікованих джерел відносяться: Повне зібрання законів Російської імперії, довідкові видання Київського губернського статистичного комітету, матеріали Першого всеросійського перепису населення 1897 р. та періодичні видання.

Ключові слова: селянство, історіографія, джерела, Уманський повіт, Київська губернія.

The article presents the systematized historiography of the Empire period and sources of peasant history in Kyiv province, in particular; Uman district of the 19th - early 20th centuries. It has been found that the imperial period of the study was characterized by the coverage of problems in territorial, administrative, social, economic and cultural development of regional lands, and the publication of thorough statistical surveys on the most productive sectors in the Empire economy. The main published sources include: the Complete Collection of Laws of the Russian Empire, reference publications of Kyiv Provincial Statistical Committee, materials of the First All-Russian Population Census of 1897 and the periodical publications.

Keywords: the peasants, historiography, sources, Uman district, Kyiv province.

Актуалізація продовольчої, екологічної, аграрної, демографічної проблематики ставить в сучасних умовах завдання вивчення соціально-економічних параметрів минулих епох. А особливо коли йдеться про найчисельнішу частину населення українських земель – селянство. І якщо історико-економічна література, демографічні дослідження селянського

укладу на загально-суспільному рівні представлені великою кількістю ґрунтовних публікацій, то регіональний зріз цих проблем залишається ще мало-дослідженим. А саме локальні дослідження дають можливість вирізнити регіональні особливості, як, врешті, і підтвердити загальні тенденції. Регіональні аспекти української історії є найменш вивченими, тому науковий інтерес до них є цілком закономірним.

Одним із перших серед вітчизняних дослідників до історії Правобережжя звернувся М. Максимович [1; 2], який на основі фольклорного матеріалу, широкої джерельної бази зробив значний внесок для майбутнього вивчення краю. Важливе місце в українській історіографії останньої третини XIX ст., зокрема, в аспекті з'ясування розвитку регіону в досліджуваній період, займають праці В. Антоновича [3; 4], який створив підґрунтя для сучасної історичної науки. Дослідник проаналізував міжконфесійні відносини, економічне та правове становище селян, дійшовши висновку, що після інкорпорації до складу Російської імперії, мешканці сіл потерпали від процесів соціального розшарування та опинилися під подвійним економічним тиском.

Для імперського періоду характерним було висвітлення проблем територіально-адміністративного, соціально-економічного, етнографічного розвитку Правобережної України, зокрема й Уманського повіту як складової Київської губернії. Серед дослідників XIX ст. були вихідці з різних станів, на світогляд яких могли впливати оточення, освіта, службове становище, науковий інтерес тощо. Глибокий аналіз кризи феодално-кріпосницьких відносин міститься в працях видатного економіста та теоретика статистичної науки першої половини XIX ст. Д. Журавського [5], який працював у канцелярії київського губернатора І. Фундуклея чиновником з особливих доручень і одночасно виконував обов'язки вченого секретаря комісії з опису губерній Київського навчального округу при Київському університеті. Д. Журавський висвітлював стан і перспективи розвитку основних галузей економіки Київської губернії, виокремлюючи серед головних причин повільного рівня розвитку промисловості нерозвинутість внутрішнього ринку та зумовлену кріпосним ладом бідність українського народу. У фундаментальній праці «Статистическое описание Киевской губернии», виданій київським губернатором І. Фундуклеєм [6], висвітлювалося географічне розташування та природні умови, що сприяли розвитку сільського господарства регіону. Автор узагальнив показники чисельності селянства та його соціальну структуру, форми земельної власності, кількість селянської землі тощо. Також зроблений приблизний підрахунок поголів'я худоби по повітах Київської губернії, завдяки чому зримо простежується переважача роль вівчарства в Уманському повіті та й губернії загалом, а також в таблицях систематизовано залежність поголів'я худоби від кількості сінокісних земель в господарствах селян і т.д.

Багатий етнографічний матеріал з відомостями про традиції, житло, одяг, пам'ятки й старожитності селянського населення Київської губернії, ілюстрованими численними малюнками та доповненими народними переказами, прислів'ями та піснями, складений етнографом французького походження, старшим лікарем Київських державних маєтностей, надвірним радником Де ля Флізом [7; 8; 9; 10]. Автором відображені певні етнографічні відмінності на рівні повітів та й навіть сільських громад.

А. Тройницький [11], аналізуючи зібрані центральним статистичним комітетом для 10-ї ревізії населення дані, узагальнив динаміку чисельності кріпосного селянства європейської частини Російської імперії та Сибіру. Автором представлені відомості, що увиразнюють наявність великого поміщицького землеволодіння на Правобережжі, зокрема в Київській губернії у другій половині XIX ст.

Географічне розташування населених пунктів Київської губернії із зазначенням історії сіл та містечок, чисельності населення, земельної власності тощо з'ясував Л. Похилевич [12; 13]. Автор перераховував населені пункти, причислені до Уманського округу військових поселень, переданих в державу у 1834 р., зазначаючи чисельність в них як чоловічого так і жіночого населення, що є цінним для дослідження динаміки чисельності селянства у зазначений час, адже переважна більшість опрацьованих матеріалів стосувалися лише ревізького чоловічого населення. М. Столпянський [14], приділяючи увагу території та географічному розташуванню губерній, шляхам сполучення, кліматичним показникам, подавав коротку інформацію по кожному з повітів досліджуваних територій, в тому й числі Уманському, описуючи основні заняття населення, його чисельність та соціальний склад. При вивченні соціально-економічного становища селянства Київської губернії важливими є дослідження Д. Воейкова і В. Загоскіна [15; 16]. Авторами здійснено огляд основних селянських занять, наведені статистичні відомості про обсяги сільськогосподарського виробництва з характеристикою умов праці, рутинної технології та застарілих знарядь праці сільських трударів. Порівнюючи урожайність ґрунтів губернії, автори дійшли висновку, що найбільш родючими були землі Уманського та Сквирського повітів Київської губернії.

Серед вчених XIX ст. популярним було видання ґрунтовних статистичних розвідок з найпродуктивніших галузей економічного життя Російської імперії. Зокрема, П. Чубинський як член Російського географічного товариства очолював наукову експедицію в Південно-Західному краї і протягом двох років досліджував й Київську губернію в тому числі. Результатом дослідницької праці стало видання сімох томів (у 9-ти книгах) «Трудов этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский Край» [17], що відзначені золотими медалями Російського географічного товариства, Міжнародного географічного конгресу в Парижі та Уваровською премією

Петербурзької Академії наук. Автором проведено масштабну роботу щодо вивчення ментальності місцевого населення, його чисельності, походження, побуту, звичаїв та традицій тощо. П. Чубинський звертав увагу на процес наділення селян землею, діяльність волосних судів та органів селянського управління. Також дослідником узагальнено офіційні дані стосовно становища цукрової промисловості за 1871-1872 рр., де містилися відомості із звітів адміністрацій по кожному окремому заводу [18].

У праці В. Мозгового [19] узагальнено статистичні дані про кількість землі у поміщицьких та селянських господарствах, вартість оренди земельних наділів, зокрема наголошувалося, що орендаторами в Київській губернії виступали, переважно, не селяни чи сільські громади, а здебільшого представники з інших соціальних верств – польські дворяни, шляхтичі, євреї. Ще однією особливістю землеволодіння автор називав те, що кількість поміщицької землі в Київській губернії переважала над селянською.

Про селянські виступи, форми та методи боротьби в Київській губернії, в тому числі і в Уманському повіті, згадувалося і в дослідженнях, присвячених селянству Російської імперії загалом, зокрема у праці В. Семевського [20]. М. Ясинським [21] на основі архівних матеріалів проаналізовано події 1855 р. на Київщині, конкретними прикладами показано розгортання селянського руху, його придушення та винесення покарань. В дорадянській історіографії селянських рухів у Київській губернії можна виділити працю І. Іконникова [22], який на основі широкої джерельної бази показав піднесення селянського руху в 1826-1827 рр., в тому числі і на Уманщині.

Видання «Весь Юго-Западный край» [23] вміщує загальний огляд губерній, статистичні нариси про промисловість, торгівлю, ринки збуту, шляхи сполучення, кооперацію, що детально характеризувало економічне життя Правобережної України на початку XX ст. У праці Л. Личкова [24] аналізуються результати перепису 1897 р.: чисельність населення з поділом на міське та сільське, поділ за віковим показником, віросповіданням, сімейним станом, грамотністю і т.д.

Одними з перших дослідників, що спробували узагальнити зміни, які відбувалися в селянському середовищі внаслідок реформ 60-70-х рр. XIX ст. були Ф. Воропонов, А. Лосицький, В. Голубев [25, 26, 27]. Ринки та ціни на сільськогосподарську продукцію, участь в торгівлі поміщицьких та селянських господарств аналізуються у збірнику «Хлебная торговля в Киевской губернии» за редакцією І. Черниша [28]. Проблема забезпеченості та життєдіяльності селянських господарств Правобережної України висвітлюється у праці М. Реви [29].

Важливим для вивчення динаміки чисельності селянства Уманського повіту є з'ясування масштабів переселенського руху на початку XX ст. А. Кауфман, [30] аналізуючи процес освоєння нових земель, наголошував на особливостях переселенської політики

Російської імперії до і після реформи 1861 р. Увагу автора привертала реалізація закону 6 червня 1904 р. «О добровольном переселении сельских обывателей и мещан-землевладельцев». У праці детально розглядаються причини переселенського руху та його вплив на селянське землеволодіння та господарство. Характеризуються умови життя переселенців, їх взаємовідносини з місцевим населенням, вказується на таке явище як бродяжництво та повернення переселенців. І. Ямзін, характеризуючи причини міграційних процесів, визначав їх економічний характер «в несоответствии доходности крестьянских земель потребностям земледельческого хозяйства и затруднительности добывать себе заработок на стороне», розглядаючи малоземелля як невідповідність площі селянського господарства робочим рукам, що при низькому рівні сільськогосподарської техніки та економічної кон'юнктури переходить у кризу «особое состояние культуры» [31]. У праці П. Новосолова [32] відображені розміри переселенського руху з другої половини XIX ст. до першої половини 1913 р. Автором визначені населені пункти з найменшими та найбільшими виходами, основні ареали освоєння нових територій, середній склад сімей переселенців т. д.

Для з'ясування правового статусу селян після 19 лютого 1861 р. та узагальнення змін, що відбулися в їх становищі найбільше затребуваним серед опублікованих джерел було Повне зібрання законів Російської імперії, яке містить законодавчі акти, що регламентували відносини державного, адміністративного характеру, а також цивільного і кримінального права. До першого видання Повного зібрання законів Російської імперії, яке нараховує 45 томів у 48 книгах, увійшли закони з 1649 р. до 1825 р. До другого видання, яке складається з 55 томів у 125 книгах були включені законодавчі акти з 1825 по 1881 рр. З усього комплексу документів найважливішими були такі: «Загальне Положення про селян, що вийшли з кріпосної залежності», «Місьцеве Положення про поземельний устрій селян, що проживали на поміщицьких землях в Київській, Подільській та Волинській губерніях», «Про пониження викупних платежів за землі, що відійшли у власність селян Південно-Західного краю», «Про селянські фруктові сади в поміщицьких лісах Південно-Західного краю» і т. д. [33; 34; 35; 36; 37; 38; 39; 40; 41; 42; 43; 44].

Умови інвентарної реформи 1847-1848 рр. для Київської губернії були видані комісією для складання положень про селян, де містилися відомості про кількість землі по повітах губернії у піших та тяглих селян [45].

Серед опублікованих статистичних видань цінним джерелом є «Памятные книжки Киевской губернии...» та «Адрес-календари...» [46; 47; 48; 49; 50] – офіційні довідкові видання Київського губернського статистичного комітету, що дозволяють отримати відомості про чисельність, категорії і заняття сільських жителів, дані економічного характеру, по-

бутового життя селян тощо. Видання дають можливість простежити щорічні зміни в Уманському повіті та Київській губернії й систематизувати інформацію. Ще одним важливим джерелом статистичного характеру є матеріали Першого всеросійського перепису населення 1897 р. Зведені у томі «Киевская губерния» вони дали можливість підрахувати чисельність сільського населення, простежити його соціальний склад, з'ясувати освітній рівень сільських та міських жителів і т. д. Тобто, в комплексі проаналізовані дані дали можливість скласти загальні уявлення про стан тогочасного суспільства. І хоча в ході здійснення перепису не вдалося уникнути багатьох помилок та неточностей, все ж його результати мають великий науковий інтерес для вивчення української історії в цілому та окремих регіонів зокрема.

Важливу групу джерел становлять періодичні видання. Найперше – це щомісячний історико-етнографічний та літературний часопис «Киевская старина». Цінну інформацію про розгортання селянського виступу на Уманщині у 1826 р. та про солдата О. Семенова як його організатора [51], про події Київської козаччини 1855 р. почерпнуто зі сторінок цього видання. Важливим джерелом для вивчення революційних подій 1905-1907 рр. та впровадження Столипінської аграрної реформи в Уманському повіті є газета «Кивлянин». Саме на сторінках цього видання міститься інформація про те, що Київська губернія за розміром селянського землеволодіння на душу населення займала одне з останніх місць в Російській імперії. Про масштаби селянського малоземелля на початку XX ст. зазначалося також і в щоденному українському періодичному виданні «Рада». У газеті «Киевлянин» також публікувалися відомості про аграрні заворушення, що відбувалися між землевласниками та селянами Уманського повіту на початку XX ст. Селяни виганяли з економії найманих робітників, вимагаючи для себе підвищення заробітної плати до 1 руб. за робочий день. Також наголошувалося, що в селах та містечках зростає кількість прокламаційної літератури серед населення із закликами до відстоювання своїх прав і свобод. Важливим джерелом вивчення взаємин мирян з духовенством, ролі Православної церкви у впровадженні реформи 1861 р., освітньої діяльності священників, створення шкіл для селянських дітей є «Киевские епархиальные ведомости».

Узагальнюючи науковий доробок кінця XIX – початку XX ст., можна заключити, що тогочасні дослідники зосереджувалися здебільшого на систематизації статистичних даних, описовості подій та явищ без їх належного аналізу, вбачаючи головним своїм завданням, насамперед, збирання та накопичення теоретичного матеріалу. Однак, не зважаючи на певні недоліки, їх праці є незамінними для розуміння сутності процесів, що відбувалися у Правобережній Україні впродовж досліджуваного періоду.

Список використаних джерел

1. Максимович, МА., 2004. 'О малороссийских народных песнях', *Вибрані твори*, Київ: *Либідь*, 360 с.
2. Максимович, МА., 1880. 'Собрание сочинений МА. Максимовича', Т.3. Языкознание. История словесности, Киев: *Тип. Е. Керер*, 743 с.
3. Антонович, ВБ., 1870. 'Предисловие', *Архив Юго-Западной России*, Ч.6, Т.2: Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVI–XVIII веке (1700–1799), Киев: *Тип. И. и А. Давиденко*, с. 1–64.
4. Антонович, ВБ., 1885. 'Монографии по истории Западной и Юго-Западной России', Т.1, Київ: *Тип. Е. Я. Федорова*, 351 с.
5. Журавский, ДП., 1859. 'Статистическое обозрение расходов на военные потребности с 1711 по 1825 год', Санкт-Петербург: *Тип. Карла Вульфа*, 232 с.
6. Фундуклей, И., 1852. 'Статистическое описание Киевской губернии', Ч.2, Санкт-Петербург: *Типография Министерства внутренних дел*, 572 с.
7. Де ля Фліз, Д.П., 1854. 'Медико-топографічний опис державних маєтностей Київської округи з зображенням деяких природних витворів рослинного і тваринного світу, разом із статистикую кожного села, їхнім виглядом, зробленим з натури, зображенням селянських костюмів та географічною картою Київської округи', Київ, 1245 с.
8. Де ля Фліз, ДП., 1996. 'Альбоми', Т.1. Київ, 254 с.
9. Де ля Фліз, ДП., 1999. 'Альбоми', Т.2. Київ, 687 с.
10. Де ля Фліз, ДП., 1851. 'Костюми селян державних маєтностей Київської губернії', Київ, 14 с.
11. Тройницкий, А., 1861. 'Крепостное население в России по 10-й народной переписи: статистическое исследование', Санкт-Петербург: *Тип. Карла Вульфа*, VIII, 93 с.
12. Похилевич, Л., 1864. 'Сказания о населённых местностях Киевской губернии', Киев: *Тип. Киевопечерской Лавры*, 763 с.
13. Похилевич, Л., 1885. 'Список землевладельцев 8 уездов Киевской губернии', Киев: *Тип. Киевопечерской Лавры*, 220 с.
14. Столянский, Н., 1866. 'Десять губерний Западно-Русского края в топографическом, географическом, статистическом, экономическом и историческом отношениях', Санкт-Петербург: *Тип. Голенфельдена и Ко*, 200 с.
15. Воейков, Д., Загоскин, В., 1867. 'Статистические сведения о распределении землевладений, о ценности имений и о крестьянском деле', Санкт-Петербург: *Тип. Безобразова и комп.*, 144 с.
16. Воейков, Д., Загоскин, В., 1867. 'Киевская губерния', Санкт-Петербург, 405 с.
17. Чубинский, ПП., 1872–1878. 'Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский Край', Т.1–7, Санкт-Петербург.
18. 'Свеклосахарные заводы Российской империи с официальными статистическими данными, за кампанию 1871–1872 гг.', 1873. Сост. П. Чубинский, Киев: *Университетская типография*.
19. Мозговой, В., 1881. 'Киевская губерния (очерк)', Киев: *Киевская губернская типография*, 106 с.
20. Семевский, ВИ., 1888. 'Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX века', Т.2, Санкт-Петербург: *Типография товарищества «Общественная польза»*, 625 с.
21. Ясинский, МН., 1890. 'Волнения помещичьих крестьян Киевской губернии в 1855 году', Киев: *Тип. В. И. Завадского*, 54 с.
22. Иконников, ИС., 1905. 'Крестьянское движение в Киевской губернии в 1826–27 гг., в связи с событиями того времени (по архивным материалам)', Санкт-Петербург: *Типография Императорской академии наук*, 742 с.
23. 'Весь Юго-Западный край', 1913. Киев: *Тип. Л. М. Фиша и П. Е. Вольфсона*, 1115 с.
24. Личков, Л., 1905. 'Юго-Западный край по данным переписи 1897 года'. Киев: *Типография Императорского Университета св. Владимира*, 50 с.
25. Воропонов, ФФ., 1900. 'Крестьянская реформа в Юго-Западном крае', *Вестник Европы*, Кн.8, с. 754–804; Кн.9. с. 63–89.
26. Лосицкий, А., 1906. 'Выкупная операция', Санкт-Петербург: *Типография АО «Слово»*, 56 с.
27. Голубев, ВС., 1906. 'Крестьяне после освобождения (1861 – 1906 гг.)', Санкт-Петербург: *Типография Н.Клобукова*, 26 с.
28. 'Хлебная торговля в Киевской губернии', Обследование, произведенное Агрономическим отделом земской управы Киевской губернии под руководством и редакцией И. Черныша, 1914. Киев: *Типо-литография на сл. К. Круглянского*, 290 с.
29. Рева, МИ., 1893, 'Киевский крестьянин и его хозяйство'. Киев: *Тип. В. И. Завадского*, 62 с.
30. Кауфман, А., 1905. 'Переселение и колонизация', Санкт-Петербург: *Тип. т-ва «Общественная польза»*, IX, 349, 81 с.
31. Ямзин, ИЛ., 1912. 'Переселенческое движение в России с момента освобождения крестьян'. Киев: *Тип. Имп. Ун-та св. Владимира*, IV, 198 с.
32. Новоселов, ПМ., 1913. 'Переселение в Сибирь из восьми губерний, входящих в состав Южно-Русской областной земской переселенческой организации: за 1906–1912 гг.', Вып.1: Учет семейного переселения: Текст и сводные таблицы, Полтава: *Издание Бюро Ю.-Р.О.З.П. организации*, IV, 56, 192 с.
33. Полное собрание законов Российской империи, Т.XXXVI, Отделение первое, №36650, с.128–133.
34. Там само, Т.XXXVI, Отделение первое, №36652, с. 135–138.
35. Там само, Т.XXXVI, Отделение первое, №36657, с. 141–165.
36. Там само, Т.XXXVI, Отделение первое, №36661, с. 218–230.
37. Там само, Т.XXXVI, Отделение первое, №36664, с. 307–340.
38. Там само, Т.XXXVI, Отделение первое, №37178, с.1014.

39. Там само, Т.XXXVI, Отделение второе, №37299, с. 203–204.

40. Там само, Т.XXXVIII, Отделение первое, №39928, с. 870–871.

41. Там само, Т.XXXVIII, Отделение второе, №40102, с. 93–96.

42. Там само, Т.XXXIX, Отделение первое, №41247, с. 869–871.

43. Там само, Т.XXXIX, Отделение первое, №41251, с. 872–873.

44. Там само, Т.XL, Отделение первое, №41981, с. 391–392.

45. 'Инвентарные положения западных губерний', 1859. Санкт-Петербург: *Издание Комиссий для составления Положений о крестьянах*, 211 с.

46. 'Адрес-календарь и справочная книга Киевской губернии на 1888 год', 1888. Сост. ВГ. Мозговой, Киев: *Типография Губернского Правления*, 152, 110 с.

47. 'Памятная книжка Киевской губернии на 1892 год: с приложением Адрес-Календаря губернии', 1909, Киев: *Типо-Литография Губернского Правления*, XX, 214, 261 с.

48. 'Сборник сведений по Киевской губернии и адрес-календарь на 1887 год', 1887. Сост. ВГ. Мозговой, К.: *Типография Губернского Правления*, 248, 88 с.

49. 'Памятная книжка Киевской губернии на 1899 год', Издание Киевского Губернского Статистического комитета, 1899, Киев: *Киевская Губернская Типография*, X, 32, 327 с.

50. 'Памятная книжка Киевской губернии на 1901 год', Издание Киевского Губернского Статистического комитета, 1900, Киев: *Киевская Губернская Типография*, VIII, 56, 534, 27 с.

51. 'Самозванный флигель-адъютант солдат Семенов', 1882. *Киевская старина*, № 12, с. 519–526.

References

1. Maksimovich, MA., 2004. 'O malorossiyskikh narodnykh pesnyakh (On Little Russian folk songs)', *Jybrani tvory*, Kyiv: *Lybid*, 360 s.

2. Maksimovich, MA., 1880. 'Sobraniye sochineniy MA. Maksimovicha (Collected Works by MA. Maksimovich)', T.3. *Yazykoznanie. Istoriya slovesnosti*, Kiyev: *Tip. E. Kerer*, 743 s.

3. Antonovich, VB., 1870. 'Predisloviye (Preface)', *Arkhiv Yugo-Zapadnoy Rossii*, Ch.6, T.2: *Akty ob ekonomicheskikh i yuridicheskikh otnosheniyakh krestian v XVI–XVIII veke (1700–1799)*, Kiyev: *Tip. I. i A. Davidenko*, s. 1–64.

4. Antonovich, VB., 1885. 'Monografii po istorii Zapadnoy i Yugo-Zapadnoy Rossii (Monographs on the history of Western and South-Western Russia)', T.1, Kiyev: *Tip. E. Ya. Fedorova*, 351 s.

5. Zhuravskiy, DP., 1859. 'Statisticheskoye obozreniye raskhodov na voyennyye potrebnosti s 1711 po 1825 god (Statistical review of military demands from 1711 to 1825)', Sankt-Peterburg: *Tip. Karla Vulfa*, 232 s.

6. Fundukley, I., 1852. 'Statisticheskoye

opisaniye Kiyevskoy gubernii (Statistical description of Kiev province)', Ch.2, Sankt-Peterburg: *Tipografiya Ministerstva vnutrennikh del*, 572 s.

7. De lia Fliz, D.P., 1854. 'Medyko-topografichnyi opys derzhavnykh maietnostei Kyivskoi okruhy z zobrazhenniam deiakykh pryrodnykh vytvoriv roslynnoho i tvarynnoho svitu, razom iz statystykoiu kozhnogo sela, yikhnim vyhliadom, зробленим з natury, zobrazhenniam selianskykh kostiumiv ta heografichnoiu kartoiu Kyivskoi okruhy (Medical and topographical description of the state properties in Kyiv region with pictures of some flora and fauna representatives, together with statistics of each village, their natural pictures, peasant suits and the geographical map of Kyiv region)', Kyiv, 1245 с.

8. De lia Fliz, DP., 1996. 'Albomy (Albums)', T.1, Kyiv, 254 s.

9. De lia Fliz, DP., 1999. 'Albomy (Albums)', T.2, Kyiv, 687 s.

10. De lia Fliz, DP., 1851. 'Kostiumy selian derzhavnykh maietnostei Kyivskoi gubernii (Suits of villagers in the state properties of Kyiv province)', Kyiv, 14 s.

11. Troynitskiy, A., 1861. 'Krepostnoye naseleniye v Rossii po 10-y narodnoy perepisi: statisticheskoye issledovaniye (Serf population in Russia according to the 10th national census: a statistical study)', Sankt-Peterburg: *Tip. Karla Vulfa*, VIII, 93 s.

12. Pokhilevich, L., 1864. 'Skazaniya o naseleennykh mestnostyakh Kiyevskoy gubernii (Narrative on populated areas of the Kiev province)', Kiyev: *Tip. Kiyevopecherskoy Lavry*, 763 s.

13. Pokhilevich, L., 1885. 'Spisok zemlevladeltsev 8 uyezdov Kiyevskoy gubernii (List of landowners in 8 districts of Kiev province)', Kiyev: *Tip. Kiyevopecherskoy Lavry*, 220 s.

14. Stolpyanskiy, N., 1866. 'Devyat guberniy Zapadno-Russkogo kraya v topograficheskom, geograficheskom, statisticheskom, ekonomicheskom i istoricheskom otnosheniyakh (Nine provinces of the Western Russian region in topographical, geographical, statistical, economic and historical relations)', Sankt-Peterburg: *Tip. Gogenfeldena i Ko*, 200 s.

15. Voyeykov, D., Zagoskin, V., 1867. 'Statisticheskoye svedeniya o raspredelenii zemlevladieniya, o tsennosti imeniy i o krestianskom dele (Statistical information on the distribution of land tenure, the value of estates and peasant issues)', Sankt-Peterburg: *Tip. Bezobrazova i komp.*, 144 s.

16. Voyeykov, D., Zagoskin, V., 1867. 'Kiyevskaya guberniya (Kyiv province)', Sankt-Peterburg, 405 s.

17. Chubinskiy, PP., 1872–1878. 'Trudy etnograficheskoye-statisticheskoy ekspeditsii v Zapadno-Russkiy Kray (Proceedings of the ethnographic and statistical expedition on the Western Russian Land)', T.1–7, Sankt-Peterburg.

18. 'Sveklosakharnyye zavody Rossiyskoy imperii s ofitsialnymi statisticheskimi dannymi, za kampaniyu 1871 – 1872 gg. (Beet sugar factories of the Russian Empire with official statistics, for the campaign of 1871–1872)', 1873. Sost. P. Chubinskiy, Kiyev: *Universitetskaya tipografiya*.

19. Mozgovoy, V., 1881. 'Kiyevskaya guberniya (ocherk) (Kyiv Province (essay))', Kiyev: *Kiyevskaya gubernskaya tipografiya*, 106 s.
20. Semevskiy, VI., 1888. 'Krestianskiy vopros v Rossii v XVIII i pervoy polovine XIX veka (The Peasant Issue in Russia in the 18th and early 19th centuries)', T.2, Sankt-Peterburg: *Tipografiya tovarishchestva «Obshchestvennaya polza»*, 625 s.
21. Yasinskiy, MN., 1890. 'Volneniya pomeshchichikh krestian Kiyevskoy gubernii v 1855 godu (The unrest of the landlord peasants of the Kiev province in 1855)', Kiyev: *Tip. V. I. Zavadskogo*, 54 s.
22. Ikonnikov, IS., 1905. 'Krestianskoye dvizheniye v Kiyevskoy gubernii v 1826-27 gg., v svyazi s sobyitiyami togo vremeni (po arkhivnym materialam) (The peasant movement in the Kiev province in 1826-27, in connection with the events of that period (according to archival materials))', Sankt-Peterburg: *Tipografiya Imperatorskoy akademii nauk*, 742 s.
23. 'Ves Yugo-Zapadnyy kray (All South-Western region)', 1913, Kiyev: *Tip. L. M. Fisha i P. E. Volfsona*, 1115 s.
24. Lichkov, L., 1905. 'Yugo-Zapadnyy kray po dannym perepisi 1897 goda (South-Western region according to the census of 1897)', Kiyev: *Tipografiya Imperatorskogo Universiteta sv. Vladimira*, 50 s.
25. Voroponov, FF., 1900. 'Krestianskaya reforma v Yugo-Zapadnom kraye (Peasant reform in the South-Western region)', *Vestnik Evropy*, Kn.8, s. 754–804; Kn.9, s. 63–89.
26. Lositskiy, A., 1906. 'Vykupnaya operatsiya (Redemption operation)', Sankt-Peterburg: *Tipografiya AO «Slovo»*, 56 s.
27. Golubev, VS., 1906. 'Krestiane posle osvobozhdeniya (1861–1906 gg.) Peasants after liberation (1861–1906)', Sankt-Peterburg: *Tipografiya N.Klobukova*, 26 s.
28. 'Khlebnaya trgovlya v Kiyevskoy gubernii (Grain trade in Kiev Province)', Obsledovaniye, proizvedennoye Agronomicheskim otdelom zemskoy upravly Kiyevskoy gubernii pod rukovodstvom i redaktsiyey I. Chernysha, 1914, Kiyev: *Tipo-litografiya na sl. K. Kruglyanskogo*, 290 s.
29. Reva, ML., 1893. 'Kiyevskiy krestianin i ego khozyaystvo (Kiev peasants and their farms)', Kiyev: *Tip. V. I. Zavadskogo*, 62 s.
30. Kaufman, A., 1905. 'Pereseleniye i kolonizatsiya (Resettlement and colonization)', Sankt-Peterburg: *Tip. t-va «Obshchestvennaya polza»*, IX, 349, 81 s.
31. Yamzin, IL., 1912. 'Pereselencheskoye dvizheniye v Rossii s momenta osvobozhdeniya krestian (Migration movement in Russia since the peasant liberation)', Kiyev: *Tip. Imp. Un-ta sv. Vladimira*, IV, 198 s.
32. Novoselov, PM., 1913. 'Pereseleniye v Sibir iz vosmi guberniy. vkhodyashchikh v sostav Yuzhno-Russkoy oblastnoy zemskoy pereselencheskoy organizatsii: za 1906–1912 gg. (Resettlement to Siberia from eight provinces included to South Russian Region Resettlement Organization: 1906–1912.)', Vyp.1: Uchet semeynogo pereseleniya: Tekst i svodnyye tablitsy, Poltava: *Izdaniye Byuro Yu.-R.O.Z.P. organizatsii*, IV, 56, 192 s.
33. Polnoye sobraniye zakonov Rossiyskoy imperii (Complete Collection of Laws of the Russian Empire), T. XXXVI, Otdeleniye pervoye, №36650, s.128–133.
34. Tam samo, T. XXXVI, Otdeleniye pervoye, №36652, s. 135–138.
35. Tam samo, T. XXXVI, Otdeleniye pervoye, №36657, s. 141–165.
36. Tam samo, T. XXXVI, Otdeleniye pervoye, №36661, s. 218–230.
37. Tam samo, T. XXXVI, Otdeleniye pervoye, №36664, s. 307–340.
38. Tam samo, T. XXXVI, Otdeleniye pervoye, №37178, s.1014.
39. Tam samo, T. XXXVI, Otdeleniye vtoroye, №37299, s. 203–204.
40. Tam samo, T. XXXVIII, Otdeleniye pervoye, №39928, s. 870–871.
41. Tam samo, T. XXXVIII, Otdeleniye vtoroye, №40102, s. 93–96.
42. Tam samo, T. XXXIX, Otdeleniye pervoye, №41247, s. 869–871.
43. Tam samo, T. XXXIX, Otdeleniye pervoye, №41251, s. 872–873.
44. Tam samo, T. XL, Otdeleniye pervoye, №41981, s. 391–392.
45. 'Inventarnyye polozheniya zapadnykh guberniy (Inventory Regulations of the western provinces)', 1859. Sankt-Peterburg: *Izdaniye Komissiy dlya sostavleniya Polozheniy o krestianakh*, 211 s.
46. 'Adres-kalendar i spravochnaya kniga Kiyevskoy gubernii na 1888 god (Address-calendar and reference book of Kiev province for 1888)', 1888. Sost. VG. Mozgovoy, Kiyev: *Tipografiya Gubernskogo Pravleniya*, 152, 110 s.
47. 'Pamyatnaya knizhka Kiyevskoy gubernii na 1892 god: s prilozheniyem Adres-Kalendarya gubernii (Notebook of Kiev province for 1892: with Address-Calendar of the province)', 1909, Kiyev: *Tipo-Litografiya Gubernskogo Pravleniya*, XX, 214, 261 s.
48. 'Sbornik svedeniy po Kiyevskoy gubernii i adres-kalendar na 1887 god (Collection of information on the Kiev province and address-calendar for 1887)', 1887. Sost. VG. Mozgovoy, K.: *Tipografiya Gubernskogo Pravleniya*, 248, 88 s.
49. 'Pamyatnaya knizhka Kiyevskoy gubernii na 1899 god (Notebook of the Kiev province for 1899)', Izdaniye Kiyevskogo Gubernskogo Statisticheskogo komiteta, 1899, Kiyev: *Kiyevskaya Gubernskaya Tipografiya*, X, 32, 327 s.
50. 'Pamyatnaya knizhka Kiyevskoy gubernii na 1901 god (Notebook of the Kiev province for 1901)', Izdaniye Kiyevskogo Gubernskogo Statisticheskogo komiteta, 1900, Kiyev: *Kiyevskaya Gubernskaya Tipografiya*, VIII, 56, 534, 27 s.
51. 'Samozvannyy fligel-adyutant soldat Semenov (The self-styled adjutant and soldier Semenov)', 1882. *Kiyevskaya starina*, № 12, s. 519-526.